

Wstęp

W 2022 r. przypadają rocznice 350. urodzin i 280. śmierci Filipa Orlika – pierwszego emigranta politycznego i pierwszego hetmana Ukrainy na emigracji.

Filip Orlik został wybrany na hetmana po zmarłym Iwanie Mazepie 5 kwietnia 1710 r. w miejscowości Bendery. W jego pamiętniku słyszalne są echa zarówno bohaterskich czynów, jak i fatalnej klęski jego poprzednika. Od ponad trzech wieków nadal kwestia ta wzbudza wiele kontrowersji i radykalnie odmiennych ocen. Tak pisze o tym wybitny ukraiński historyk mediewista Jarosław Daszkewycz:

Mazepa przegrał – i dlatego został uznany za zdrajcę. Gdyby wygrał, nikt za takiego by go nie uważał. Tak jak nikt nie określał tym mianem Jerzego Waszyngtona, który wraz z podobnie mu myślącymi „zdradził” brytyjską Koronę, zagarnął brytyjskie ziemie i stworzył Stany Zjednoczone Ameryki. Tak jak nikt nie uważał za zdrajcę Simóna Bolívara, który „zdradził” Koronę hiszpańską i rozpoczął ruch na rzecz niepodległości hiszpańskich posiadłości w Ameryce Południowej i Środkowej¹.

Warto rozwinąć ten wątek, wymieniając kilka innych prominentnych postaci, które mimo niełatwej biografii stały się dumą swoich krajów i narodów. Bohater narodowy Węgier Lajos Kossuth nie doczekał niepodległości swojego kraju, podobnie jak hetman Orlik zmarł na wygnaniu. Bohater Białorusi Kastuś Kalinowski po przegranej wojnie pozostawił swoim rodakom odwieczny testament, który do dziś pozostaje aktualny. Z kolei Tadeusz Kościuszko jest postacią ważną nie tylko w historii Polski,

¹ Я. Дашкевич, *Іван Мазепа (Іван Мазепа і Росія)*, w: *idem, Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів 2006, s. 199 (jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty podano w przekładzie tłumacza).

ale i Stanów Zjednoczonych. Filipa Orlika z pewnością można uznać za bohatera Białorusi, jak dowodzi autor rozprawy *Імя Піліпа Орліка у беларускай гісторыі*², na poparcie przywołując uruchomiony w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku przez Białoruską Fundację Kultury przy wsparciu Państwowego Komitetu Nauki i Techniki program „Powrót imion” („Вяртанне імёнаў”). Wśród urodzonych na Białorusi Filip Orlik przedstawiany jest jako ukraiński mąż stanu, a także „poliglota, historyk, teolog, polityk, poeta, publicysta”³. Badacze dopatrują się analogii między konstytucją Orlika z 1710 r. a jednym z najwybitniejszych dokumentów normatywnych – Statutem Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r., który został uznany za „najnowocześniejszy wówczas kodeks w Europie”⁴.

Opisując działania mazepowców, Orest Subtelny przywołał powstania szlachty wschodnioeuropejskiej z początku XVIII w.:

Podobnie jak Rakoczy⁵, Kantemir⁶, Patkul⁷ i Leszczyński⁸ w swoich krajach, Mazepa i Orlik przewodzili ukraińskim elitom w walkę z obcym absolutyzmem; w tym przypadku przeciwko temu, co Moskwa starała się wprowadzić na Ukrainie. Ich opór wobec centralizujących reform Piotra I opierał się na przekonaniu, że naruszały one traktat perejasławski z 1654 r., który według Ukraińców gwarantował im samorządność. Ponieważ było to stulecie, w którym atak na autonomię kraju oznaczał w praktyce ograniczenie praw i przywilejów politycznych elity, dążenie Mazepy, Orlika i oficerów do zabezpieczenia ich interesów ściśle spletało się z troską o dobro i wolę ich „ukochanej ojczyzny, Ukrainy”. Połączenie pragmatyzmu i altruizmu jest typowe dla patriotyzmu szlacheckiego w XVII–XVIII w. Ten patriotyzm miał o wiele bardziej konkretną, można powiedzieć bardziej organiczną podstawę niż idealistyczny nacjonalizm XIX i XX w.⁹

² Л. Собалева, *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі*, w: *Піліп Орлік – гетман і автор першай конституцыі Украіны*, oprac. Г. Калюжна, red. Л. Ясинський, Мінськ 2006, s. 73–77.

³ *Ibidem*, s. 77.

⁴ *Ibidem*, s. 74.

⁵ Franciszek II Rakoczy (1676–1735) – magnat węgierski, w latach 1703–1711 przywódca powstania przeciwko Habsburgom. Oprócz Węgrów brali w nim udział także Niemcy, Rumuni i Ukraińcy.

⁶ Dymitr Kantemir (1673–1723) – gospodar Mołdawii, naukowiec, humanista, pisarz. W 1708 r. zbuntował się wraz z bojarami swojego kraju przeciwko sułtanowi osmańskiemu.

⁷ Jan Reinhold von Patkul (1660–1707) – polityk inflancki, działający w służbie szwedzkiej, saskiej i carskiej, stanął na czele ruchu szlachty inflanckiej przeciwko szwedzkiemu absolutyzmowi. Za zdradę skazany przez Karola XII na karę śmierci.

⁸ Stanisław Leszczyński (1677–1766) – król polski w latach 1704–1709 i 1735–1736.

⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, tłum. z j. ang. В. Кулик, Київ 2019, s. 153.

Informacje biograficzne o autorze diariusza

Pierwsza biografia Filipa Orlika autorstwa Antoniego Petruszewicza została wydana we Lwowie w 200. rocznicę urodzin hetmana, w 1872 r., pt. *Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины, 1709–1740*. Wzmiankę o niej zawarła w swoim dziele Iryna Dmytryszyn¹⁰, ale ani jej, ani mnie nie udało się do tej pracy dotrzeć.

Borys Krupnycki postawił w swojej monografii tezę, że Orlik to „stare szlacheckie nazwisko”¹¹, rozpowszechnione w Czechach, na Morawach i na Śląsku¹², spróbujmy jednak zweryfikować ją w materiale źródłowym. Piotr Nałęcza-Malachowski łączy to nazwisko z herbem Nowina: „Orlicki herbu Nowina. Orlik herbu Nowina”¹³, charakteryzując go następująco:

Nowina Herb. W polu błękitnym ucho od kotła białe obydwoma końcami do góry, a barkiem na dół, w środku jego miecz z rękojeścią do góry, końcem na dół. W hełmie niby kłęząca na koronie noga zbrojna z ostrogą, w lewą stronę podeszwą obróconą. Nabyty za panowania Bolesława III Krzywoustą po walce wojennej pod Haliczem¹⁴.

Z kolei Kasper Niesiecki w *Herbarzu Polskim* podaje takie informacje:

Orlicki herbu Nowina, a przedtem Orlikowie. Z tych Stanisław Orlik z Łazisk kawaler Jerozolimitański żupnik Ruski, zmarły 1540, którego nagrobek w Krakowie u Ś. Trójcy: ten z Komorowską herbu Korczak Katarzyną zostawił dwóch synów. Orlikowna Seweryna Chamca herbu Gryf małżonka: Orlicka Samuela Drohojewskiego starosty Miedzialskiego. Stefan Orlik ziemianin Smoleński, którego mężstwo i wierność ku ojczyźnie, chwałą Konstytucje 1662. Fol. 18.¹⁵

¹⁰ Zob. I. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії*, Київ 2019, s. 19.

¹¹ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, Варшава 1937, s. 5.

¹² To właśnie na Śląsku, jak dowiadujemy się z początkowej części pamiętnika, Orlik odnalazł w 1720 r. swojego krewnego, barona Karola Orlika. Fakt, że swój polskojęzyczny pamiętnik zatytułował *Diariusz podróży* (*Подорожній діарій*) dał Hannie Dziechcińskiej powód do wskazania analogii do polskich dzienników podróży z czasów saskich; zob. В. Соболев, *Слов'янська щоденникова проза і діаріуси Орлика*, w: *Слов'янські обрії. Діповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу*, Київ 2008, s. 617–631.

¹³ *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostających w Królestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim przez urodzonego Piotra Nałęcza Malachowskiego ziemianina Woiewod. Czernichowskiego ułożony*, Lublin 1805, s. 340.

¹⁴ *Ibidem*, s. 700–701.

¹⁵ *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 7, Lipsk 1841, s. 128.

Dawny ród Orlików miał czeskie i białoruskie korzenie. „Przodkami Orlika byli czescy baronowie; jedna z gałęzi tego rodu podczas wojen husyckich XV w. wyemigrowała do Królestwa Polskiego, by później osiąść na zachodniej Białorusi” – pisze Natalia Jakowenko¹⁶. Ołeksandr Rejent i Ihor Kolada wskazują z kolei na metrykę genealogiczną sporządzoną w 1747 r. przez syna hetmana. Feldmarszałek Ludwika XV, Grzegorz Orlik, był przekonany, że korzenie ich rodu sięgają 1121 r.¹⁷

Ojciec hetmana Filipa, Stefan Orlik, zginął w wieku 51 lat pod Chocimiem w bitwie z Turkami 11 listopada 1673 r., walcząc w szeregach wojsk polsko-litewskich. Jego matka, Irena z Małachowskich, pochodziła z prawosławnego litewsko-białoruskiego rodu szlacheckiego herbu Hrymal. Ich syn Filip urodził się 11 października (według starego porządku) 1672 r. we wsi Kasuta, powiat oszmiański, obwód wileński. Pod koniec tego lub na początku następnego roku został ochrzczony w obrządku prawosławnym. Prawdopodobnie najpierw uczył się szkole w miejscowym klasztorze bazylianów, a później kształcił się w jezuickiej Akademii Wileńskiej. W książce *Wilnianie. Żywy siedemnastowieczny* David Frick opisuje ówczesną atmosferę Wilna:

Kultura prawosławna posiadała pewną przewagę w owych czasach: wraz z przejściem Rusi Kijowskiej pod panowanie litewskie, Rusini zaczęli przeprowadzać się na Litwę, przynosząc ze sobą język ruski, który na długo miał się stać oficjalnym językiem kultury. Ruski pozostał językiem dekretów ziemskich i trybunalskich Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1696¹⁸.

W tamtych właśnie czasach, w ostatniej dekadzie XVII w., u jezuitów w Akademii Wileńskiej nauki pobierał Filip Orlik:

Miasto od dość dawna więc cechowała obecność kultury ruskiej, a użycie kancelaryjnej ruszczyzny pozostanie znakiem litewskiej odrębności na długo po tym, jak elita przestanie posługiwać się tym językiem¹⁹.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XVII w. Irena Orlik wraz z synem przeniosła się na Ukrainę, gdzie w 1694 r. ukończył on Akademię Kijowsko-

¹⁶ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 417.

¹⁷ Zob. O. Реєнт, І. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, s. 297.

¹⁸ D. Frick, *Wstęp*, w: *Wilnianie. Żywy siedemnastowieczny*, oprac., wstęp i koment. D. Frick, Warszawa 2008, s. XVII.

¹⁹ *Ibidem*, s. XVIII.

-Mohylańską²⁰. Istotną rolę w życiu Filipa odegrał jego nauczyciel, profesor retoryki i filozofii, myśliciel Stefan Jaworski. Prawdopodobnie polecił swojemu uczniowi służbę w kancelarii hetmańskiej.

Zdecydowana większość badaczy wskazuje, że kariera przyszłego hetmana rozpoczęła się w kijowskim konsystorzu duchowym. Oksana Prokopiuk i Maksym Jaremenko starają się naświetlić ten „przedkozacki” okres biografii Orlika, który nie został jeszcze wystarczająco zbadany²¹. Stawiają oni hipotezę, że pełnienie funkcji sekretarza w konsystorzu było rodzajem posłuszeństwa, a przewodnictwo domeną „czarnego duchowieństwa”²². Twierdzą także, że Orlik „zamierzał się ostrzyć”²³. Tak się jednak nie stało, gdyż 23 listopada (według starego porządku) 1698 r. poślubił Annę, córkę pułkownika połtawskiego Pawła Hercyka.

Z wpisu w pamiętniku z 1724 r., w którym Orlik dziękuje Panu Bogu za 26 lat małżeństwa, można wywnioskować, że był to mariaż zawarty z miłości, a nie tylko dla korzyści materialnych (związek ten bowiem umożliwił mu, jak podkreślają niemal wszyscy badacze, wejście w krąg kozackiej arystokracji lewobrzeżnej Ukrainy). Później Orlik został nie tylko sekretarzem generalnym, ale także powiernikiem Iwana Mazepy.

W swojej monografii z 1937 r. Borys Krupnycki podkreśla:

Hetman ukraiński potrzebował takich lojalnych ludzi i mianował Orlika na stanowisko sekretarza generalnego właśnie wtedy, gdy w swoich kalkulacjach dyplomatycznych w coraz większym stopniu zaczął uwzględniać Karola XII i Stanisława Leszczyńskiego. Oczywiście jest, że Orlik był używany w różnych delikatnych misjach²⁴.

Taki pogląd na bieg wydarzeń z perspektywy czasu prezentuje Natalia Jakowenko:

Na wykształconego szlachcica-kancelarzystę szybko zwrócił uwagę Mazepa i w niedługim czasie młody przybysz zaczął szybko wspinać się po szczeblach administracji kozackiej, aby w 1706 r. osiągnąć jedno z najwyższych stanowisk – pisarza

²⁰ Nie znamy roku jego przyjęcia do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, ale wiadomo, że w 1692 r. studiował na tamtejszym Wydziale Filozofii.

²¹ О. Прокоп'юк, М. Яременко, *На початку кар'єри: катедральний писар Пилип Орлик*, w: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції „Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року*, red. Н. Яковенко, Київ 2011, s. 41–60.

²² *Ibidem*, s. 55.

²³ *Ibidem*, s. 57–58.

²⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*, s. 7.

generalnego kozackiej elity; w 1698 r. ożenił się z córką pułkownika połtawskiego, Anną Hercyk, a w 1702 r. sam Mazepa został ojcem chrzestnym jego pierwszego syna Hryhora²⁵.

5 kwietnia 1710 r. w Benderach Orlik został wybrany na hetmana w miejsce zmarłego Iwana Mazepy. Wiadomo, że przed śmiercią na swojego następcę hetman wyznaczył swojego synowca Andrzeja Wojnarowskiego. Ów odrzucił jednak ofertę, ale, jak podkreśla Natalia Jakowenko, chciał zatrzymać spadek. Taras Czuchlib przytacza fragment przemówienia, wygłoszonego w stylu antycznych oratorów przez nowo wybranego hetmana podczas przyjęcia w obozie szwedzkiego króla Karola XII²⁶. Orlik przysiągł wówczas kontynuować dzieło Mazepy.

W latach 1711 i 1712 próbował zaprowadzić swoją władzę na Ukrainie, kontynuując – jak podkreśla Orest Subtelny – walkę zbrojną. W 1714 r., razem z Karolem XII, przebywał w Mołdawii, a następnie udał się z nim do Szwecji, gdzie pozostał do 1720 r. Jako jeden z pierwszych okres ten przybliżył w 1909 r. Alfred Jensen²⁷, a ostatnio Teofil Rendiuk²⁸.

Diariusz podróży z lat 1720–1723 odtwarza okoliczności podróży przez Niemcy i Czechy do Polski, gdzie hetman przebywał do marca 1722 r. Następnie wyjechał z Polski do Turcji. Przez pewien czas pozostawał w Chocimiu, będącym wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego, co szczególnie podkreśla rumuński badacz, analizujący biografię i działalność państwową hetmana w podziale na sześć okresów:

Chocim był wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego. Dlatego też F. Orlikowi zależało na tym, aby dowiedzieć się jak najwięcej o Mołdawii i odwiedzić miejsce pochówku swojego ojca – miasto Chocim, gdzie prawie pół wieku później – w 1722 r. – spędził część swego trudnego, ale szlachetnego życia²⁹.

Dalej napisał, że przebywał „w krainie żałoby” i „w więzieniu” w Salonikach. Z zapisków z 1724 r. dowiadujemy się, że na sześć miesięcy, gdy w mieście tym szalała epidemia, schronił się w podmiejskiej wsi. Pobyt w Salonikach był punktem zwrotnym w losach emigranta. Powoli zaczynał rozumieć beznadziejność swojej sytuacji. Pozostał tam na dwanaście długich

²⁵ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 417.

²⁶ Т. Чухліб, *Пилип Орлик*, Київ 2008, s. 19.

²⁷ Zob. A. Єнсєн, *Орлик у Швеції*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 92, 1909, s. 94–112.

²⁸ Т. Рєндіук, *Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи*, Чернівці 2013, s. 7–11.

²⁹ *Ibidem*, s. 10.

lat, z dala od swego otoczenia, od żony i dzieci. Nazwie te lata babilońską niewolą i więzieniem, będzie narzekał na pecha i marzył o ucieczce. Poważnie dawało mu się we znaki wyobcowanie, ponadto według jednej z hipotez zmarł tam Michał, jedyny z jego ośmiorga dzieci, który pozostał z ojcem. Tam też hetman dowiedział się o ślubie swojej córki Anastazji z generałem Iwanem Steinflicktem, o narodzinach wnuków, najpierw Karola i Filipa, a następnie w 1726 r. także wnuczki, o przedwczesnej śmierci ich matki, najstarszej swej córki. Z kolei syn Grzegorz przyjechał do niego w 1730 r., ale ponieważ były to odwiedziny potajemne, ojciec nie mógł nawet podzielić się z przyjaciółmi radością, że to jego syn.

Było jasne, że ze względu na cara uważano za konieczne trzymanie Orlika w odosobnieniu, niejako w rezerwie, jego przybycie bowiem było dogodne dla rządu tureckiego. W jego osobie Porta miała zakładnika, którego można było wykorzystać w negocjacjach z zagranicą. W razie wojny z Moskwą Orlik mógłby się okazać jeszcze bardziej przydatny³⁰.

Pod koniec 1734 r. hetman otrzymał ze Stambułu pozwolenie na opuszczenie Salonik³¹. Najpierw przebywał w sułtańskiej rezydencji w Kauszanach³². Był to czas, kiedy aktywnie korespondował z Siczą Zaporoską, naznaczony jednak rozczarowaniem: Sicz znalazła się bowiem pod panowaniem Moskwy. Pod koniec 1739 r. został zmuszony do przeniesienia się z Jass do Bukaresztu, gdyż stolicę Mołdawii 1 września 1739 r. zajęły wojska rosyjskie. Za zgodą sułtana odwiedził Bendery (1742 r.) i spotkał się z pułkownikiem Sawą Czalijem. Borys Krupnycki w swojej monografii przeanalizował działania dyplomatyczne Filipa Orlika podczas jego pobytu zarówno w Benderach³³, jak i w Europie³⁴.

³⁰ Zob. Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, Київ 1991 (repr. wyd.: Мюнхен 1956), s. 52.

³¹ Według dziennika pobyt w Salonikach wcale nie był honorowym zesłaniem, jak twierdzi dyplomata Teofil Rendiuik (*idem*, *op. cit.*, s. 144). Załącznikiem do tej pracy jest tłumaczenie konstytucji i fragment diariusza z 1722 r. na język ukraiński i rumuński; *ibidem*, s. 177–238.

³² Kauszany (oryg. Căușeni) to miasto w Mołdawii, stolica rejonu Căușeni, położone w odległości 24 km na południe od Bender.

³³ Krupnycki pisze o dwóch okresach: 1709–1711, kiedy Orlik został hetmanem i 1711–1714, w którym badacz przybliży takie kwestie, jak turecka orientacja Orlika; zob. *idem*, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, s. 62–73; *Поворот П. Орлика на шведський бік*, w: *ibidem*, s. 73–86; *Орієнтацію П. Орлика на офіційну Польщу*, w: *ibidem*, s. 86–108. Piąty i szósty rozdział swojej pracy Krupnycki poświęcił działalności dyplomatycznej Orlika w Turcji, wyodrębniając lata 1722–1728, czyli pierwszy okres działalności emigracyjnej, oraz 1729–1742 – współpracę z synem Grzegorzem.

³⁴ Pobyt Orlika w Europie (1715–1722) Krupnycki dzieli na działalność w Szwecji oraz brzesławski i krakowski okres twórczości; *ibidem*, s. 122–135.

Hetman zmarł 24 maja 1742 r.³⁵ Hospodar Mołdawii Konstantyn Mavrocordat (1741–1743) podjął, jak określa Teofil Rendiuk, „niezwykłą, ale szlachetną decyzję. Według renomowanego rumuńskiego historyka P[etre’a] Panaitescu hetman został pochowany w katedrze metropolitalnej w Jassach”³⁶.

W swoim dzienniku Jewhen Małaniuk napisał:

Rok 1742 – w mołdawskich Jassach (26 maja) na wygnaniu, ubóstwie i zapomnieniu. („Moskwa panuje wszędzie... W moim strasznym życiu, kiedy nadzieja w Bogu jedna mi została, w majestatycznych zwrotkach mądrego Dantego odnalazłem odwagę i pociechę”) umiera Filip Orlik. I został pochowany na koszt mołdawskiego hospodara. A w tym samym roku syn kozaka rejestrowego z pułku czernihowskiego – Grigorija Rozuma – „nadworny bandurzysta” Aleksiej Razumowski³⁷, poślubia Elżbietę, cesarzową Wszechrusi... Dziwna jest nasza historia³⁸.

Fragment pamiętnika z lat 1720–1723, opublikowany przez Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza w 1936 r.³⁹, przybliżył tylko kilka nieznanych wcześniej wątków w biografii Orlika. Dwadzieścia lat później, 16 września 1958 r., siła tego odkrycia wybrzmiała dramatycznie we wspomnianej już notatce z dziennika dwudziestowiecznego emigranta Jewhena Małaniuka.

Stan badań nad pamiętnikiem Orlika: megalomania czy powrót do źródeł?

Na temat Orlika prowadzono już wiele badań i opublikowano dużo prac popularnonaukowych. Ze względu na bogatą literaturę poświęconą biografii hetmana⁴⁰ Daniel Beauvois rozpoczyna swoje rozważania od ironicznego

³⁵ Do tej pory nie ma zgody co do dnia śmierci hetmana, w literaturze współistnieją różne przekazy: Jewhen Małaniuk wskazuje 26 V 1742 r., Natalia Jakowenko zaś podaje datę według nowego porządku, 4 czerwca, dodając, że miejsce pochówku nie jest znane; *eadem*, *op. cit.*, s. 421.

³⁶ Zob. T. Рендюк, *op. cit.*, s. 147.

³⁷ Aleksiej Razumowski (1709–1771) – dworski chórzysta, później hrabia Rzeszy, feldmarszałek rosyjski. W 1742 r. potajemnie poślubił cesarzową Elżbietę Piotrowną, córkę Piotra I. Z jego pomocą odrodził się hetmanat na Ukrainie.

³⁸ Є. Маланюк, *Нотатники 1936–1968*, Київ 2007, s. 139–140.

³⁹ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика*, оргас. Я. із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936.

⁴⁰ Zob. В. Різниченко, *Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). З нагоди 175 роковин з часу його смерті*, Київ 1918; М. Костомаров, *Мазепинці*, „Український історичний журнал”

stwierdzenia: Filip Orlik znany jest na Ukrainie w wyniku graniczących z „megalomanią” nadużyć niektórych historyków⁴¹, którzy, jego zdaniem, nie mają legitymacji narodowej. W rzeczywistości w ciągu ostatnich trzydziestu lat znacznie powiększył się korpus tekstów dotyczących życia i twórczości Orlika⁴². Pośród nich są również pozycje wielowymiarowe⁴³. Nakreśliśmy główne etapy badań prowadzonych nad osobistym dokumentem Orlika.

Rękopis diariusza Orlika wzbudza zainteresowanie badaczy od dawna. Prawdopodobnie pod koniec XVIII lub na początku XIX w. sporządzono niekompletną kopię liczącą 3000 stron rękopisu. Wiadomo, że w 1804 r. egzemplarz ten należał do hr. Stanisława Zamoyskiego, za którego pośrednictwem trafił do księgozbioru książąt Czartoryskich w Puławach, a obecnie znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (rkps 1977). Mikrofilm skróconej kopii dziennika Orlika, wykonany przez trzech anonimowych polskich paleografów i przygotowany do druku w 1830 r., jest również dostępny w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁴⁴. Cenzor Szaniawski udzielił zezwolenia na tę publikację w Warszawie 8 lipca 1830 r., choć nie doszła ona do skutku ani wtedy (ze względu na wybuch powstania listopadowego), ani później. Przeczytanie kopii zajęło mi dużo czasu, ale pomogło w odcyfrowaniu rękopisu Orlika. Analiza porównawcza kopii z oryginałem pamiętnika z 1724 r. pokazuje, że niekompletność, a czasem

1990, 8, 10, 11, 12; 1991, 1, 2, 3; O. Субтельний, *Мазепинці...*; O. Реєнт, І. Коляда, *op. cit.*, s. 297–320; Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля...*

⁴¹ Д. Бовуа, „Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу, „Український археографічний щорічник” (nowa seria) 8/9, 2004, 11/12, s. 322.

⁴² П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, oprac. i przyp. М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006; О. Трофимук, *Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції*, Львів 2008; *idem*, *Творчість Пилипа Орлика. Пошук міфу Мазепинської України*, w: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / Mazepa and His Time. History, Culture, Society*, red. G. Siedina, Alessandria 2004, s. 503–515; М. Трофимук, *Синтаксичні конструкції як засіб сугестії барокового письменства кінця XVII – поч. XVIII ст.*, „Історико-філологічний вестник Українського інституту” 1, 1997; В. Кравцевич-Рожнецкий, *Амбасадор казацького народу*, Київ 2004; *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

⁴³ Na przykład w 1837 r. ukazała się książka Michała Czajkowskiego, w której autor twierdził, jakoby Orlik najpierw był „assawulą przy Mazepie, a po śmierci Hordzeńskiego obrany został Koszowym Attamanem. Odszczepił się od swej wiary i przyjął Mahometańską, ożenił się z Tatarką – Zaporozce zrzucili go z Attamaństwa, a jeden z nich własną go ręką zabił – tak mówi historija”; *Powieści kozackie Michała Czajkowskiego*, Paryż 1837, s. 39, zob. przyp.

⁴⁴ BN, mkf 16748, Diariusz Podróży który w Imie Troycy Przenajświętszey zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10, kopia.

niechlujność kopii „skutkowała wieloma nieporozumieniami na temat autora pamiętnika”⁴⁵.

Jako jeden z pierwszych rękopis nr 1977 zawierający kopię liczącego 800 stron pamiętnika opisał Franciszek Rawita-Gawroński⁴⁶. Pod koniec XIX w. znalazł on w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie ową kopię sporządzoną – jak już wspomniano – przez anonimowych paleografów⁴⁷ oraz wykorzystał ją do zapoznania się z życiem „nieuznanego przez żadne państwo Hetmana Ukrainy, jednego z najwykształceńszych i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”⁴⁸.

Ciekawą kwestią wydaje się nawiązywanie w okresie międzywojennym do wielu zagadnień związanych z emigracyjnymi losami hetmana i jego pamiętnikiem⁴⁹. Znaczące jest, że rękopis został odczytany i opublikowany przez Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie⁵⁰. W rezultacie w 1936 r. ukazała się przywoływana już edycja Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza, który odczytał z rękopisu, zredagował i przygotował do druku fragment obejmujący lata 1720–1723, czyli okres życia hetmana na wygnaniu⁵¹. W aneksie zawarł też kilka dokumentów (materiały o Orliku z archiwów sztokholmskich, drezdeńskich i pruskich). Tokarzewski-Karaszewicz, wychodząc z założenia, że niezwykle wagę ma przede wszystkim oryginał, a nie kopia⁵², zamierzał przeczytać cały rękopis i wydrukować wszystkie pięć tomów pamiętnika, a osobno – w tomie szóstym – przedstawić biografię hetmana ze szczegółowymi informacjami o rodzinie „hrabiów Łazyskich Orlików i rodzin pokrewnych, zbiory dokumentów dodatkowych, uzupełnienia i rejestry”⁵³. Nie zdołał jednak zrealizować tego zamierzenia.

Rok później, w 1937 r., Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie wydał opracowanie Borysa Krupnyckiego o emigracyjnej działalności politycznej hetmana⁵⁴. Ta obszerna rozprawa odegrała ważną rolę w badaniach nad

⁴⁵ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), s. IX.

⁴⁶ F. Rawita-Gawroński, *Filip Orlik jako hetman kozacki*, „Biblioteka Warszawska” 1899, s. 394–395.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 394.

⁴⁹ W tym czasie we Francji Ilko Borszczak pracował nad materiałami ojca i syna Orlików, ale jego książki były przez lata objęte zakazem i ukazały się dopiero w niepodległej Ukrainie.

⁵⁰ Ta instytucja naukowo-badawcza działała w Warszawie w latach 1930–1939.

⁵¹ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936).

⁵² *Ibidem*, s. VI.

⁵³ *Ibidem*, s. IX.

⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*